

Gondolatok Kóczián Géza etnobotanikai munkásságáról

Thoughts about Géza Kóczián's Ethnobotanical oeuvre

Babulka Péter PhD.

babulka.peter@gmail.com

Initially submitted May 10, 2013; accepted for publication July 15, 2013

Abstract:

In Hungary the ethnomedicine has begun at the end of last century. A comprehensive study volume was published by Aurél VAJKAI' on the research findings up to the year 1945. After the World War II intensive ethnographical assembling work has been started within Hungary and among the Hungarian populations living beyond the border of the country. These works, especially during the recent decades payed attention to the ethnobotanical knowledge, as well. When considering the geographical distribution of these material assembled, we find the most researched and known areas are Transsylvania (today belonging to Rumania) and the South-Eastern counties (Békés, Csongrid) of Hungary. Transsylvania). During the recent decades more comprehensive works have been published. Similary rich and valuable experiences, assembled during tens of years mostly on Transylvanian localities, were summarized in his thesis by pharmacist Géza KOCZIAN', excellent ethnobotanical scientist, departed in his young age, Who bestowed great attention to the revelation of interethnic contacts, too.

Keywords: Géza Kóczián, Ethnobotanical, herbs effects, oeuvre

Kulcsszavak: Kóczián Géza, etnobotanikai, gyógynövények hatása, életmű

Kóczián Géza 1054 oldalas „*A hagyományos parasztagazdálkodás természet, a gyűjtögető gazdálkodás vad növényfajainak etnobotanikai értékelése*” című egyetemi doktori (!) disszertációjának bevezetésében ez olvasható: „Fontosnak tartom a népi használatban előforduló ismeretek megmentését, a speciálisan természet, valamint a vadon termő növények használatának, tájankénti elnevezésének fenntartását. Régebbi forrásmunkákban előforduló nevek egy része már ma is nehezen azonosítható, egyeseket, különösen kisebb tájegységekben - zárt etnikumokban - használtakat már nem is értünk. Ezen ismeretek továbbélését kívánom ezzel a monografikus munkával szolgálni.”

Az etnobotanikai kutatások áttekintésekor említést tesz arról, hogy azok világszerte a néprajzi érdeklődés előterében állnak, illetve arról, hogy az *Economic Botany* című, New Yorkban megjelenő folyóirat gyakran közöl etnobotanikával foglalkozó írásokat a világ különböző részeiről. Emellett említést tesz arról is, hogy a környező államok közül a Román Szocialista Köztársaságban komoly etnobotanikai gyűjtéseket és kutatásokat folytatnak. A román kutatók munkái közül Valerij Butura etnobotanikai enciklopédiáját (*Enciclopedia de etnobotanica romaneasca.*, 1979) emelte ki. Mellettük Szabó Attila és Péntek János 1976-ban *Ezerjófű* címmel megjelent etnobotanikai útmutatójára is utal.

Kóczian Géza helyesen fogalmazott, amikor az etnobotanika iránti növekvő érdeklődésről írt. A rohamos életmódváltás miatt valóban, már évtizedekkel ezelőtt világszerte sürgető feladattá vált a hagyományos kultúrákban felhalmozott természetismeret számbavétele. A hagyományos közösségekben élő népek kipusztulásával ugyanis olyan tudásanyag vész sírba, amely részben az ökológiai egyensúly fenntartására, részben a különféle növények (pl. gyógyító, táplálék, takarmány stb.) hasznosíthatóságára vonatkozik. Ezen ismeretek elvesztése önmagában is pótolhatatlan és mindehhez felbecsülhetetlen értékű kulturális veszteség is társulhat. Az újabb etnobotanikai kutatások eddigi eredményei is azt jelzik, hogy e kutatások egyaránt nélkülözhetetlenek például az új, természetes alapú gyógyszerek és kozmetikai készítmények kifejlesztésében, a korszerű táplálkozástudományban, vagy az új gazdasági növények (takarmány-, festő stb.) felkutatásában.

Az *etnobotanika*, mint tudomány a különböző, jelenleg több ország egyetemén oktatót és nagy intenzitással kutató etno-tudományok között kiemelkedő jelentőségű. Mindez jól érzékelhető azzal, hogy az „ethnobotany” keresőszó beírása a Google keresőbe (2012. november 12.) mintegy 1 230 000 találatot eredményezett.

A disszertációban említett *Economic Botany* című folyóirat mellett más, részben a disszertáció megszületése után induló folyóirat is teret ad etnobotanikai közleményeknek. Példaként említhető az *Ethnobotany Research Application, Ecology of Food and Nutrition, Environmental Conservation, Ethnopharmacologica, Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine, Journal of Ethnopharmacology, People and Plants Working Paper* stb.

A folyóiratok mellett egyre több olyan honlap válik elérhetővé, amelyek etnobotanikai kérdésekkel, kutatásokkal és programokkal, oktatással, illetve adatbázisokkal foglalkoznak. A teljesség igénye nélkül néhány: People and Plants, Plants for a Future, Native American Ethnobotany Database, Hawaiian Ethnobotany Database, a Karib-térség hagyományos gyógynövényhasználatának értékelésével foglalkozott Tramil Program stb.

Az alapvetően az emberrel és az őt körülvevő természetes környezettel, azon belül is az ember és a növényvilág között kialakult sokrétű kapcsolattal foglalkozó tudományt, az etnobotanikát az idők során különféle ismeretekkel rendelkező szakemberek művelték. A téma iránti érdeklődésükkel más és más kérdésekre kerestek választ, ennek megfelelően e tudományterület feladatát is eltérően határozták meg.

A tudományterület feladatának egyik legkorábbi megközelítése Stephen Powers nevéhez fűződik (1974), aki szerint az *aboriginal botany* „azokat a növényeket tanulmányozza, amelyeket az őslakosok gyógyítás, táplálkozás, ruházkodás, építészet, díszítés és egyéb célokra használtak. Az *ethnobotany* kifejezést először John Harsberger használta (1896).

Szabó T. Attila 1976-ban az etnobotanikát a növény és az ember között kialakult szoros kapcsolatot elemző tudományként mutatja be. Véleménye az, hogy az etnobotanika „a néprajz és a természettudományok egyik jelentős határterülete”. 1985-ben Péntek Jánossal együtt utalnak e tudomány interdiszciplináris jellegére és annak *környezettani, ökológiai* vonatkozásaira is.

Így írnak: „Az ember és a növényvilág közötti ősi, hagyományos kapcsolatok a természet háztartásához tartoznak. Nemcsak biológiai, nyelvi vagy társadalmi jelenségek, ezért értelmezésükhöz több oldalú megközelítésre van szükség. Az etnobotanikában, amely végső soron környezettani, ökológiai segédtudomány is, ez a sokszínűség tükröződik”.

Michal Markus 1979-ben megjelent tanulmányában a néprajztudomány és a botanika közös kutatási területének tartja az etnobotanikát, és kiemeli, hogy az a növényeknek az emberiség kultúrájához kötött szerepével, felhasználásának sokféle módjával - a növényekhez

fűződő ismeretekkel, hiedelmekkel és szokásokkal foglalkozik. Fontosabb segédtudományainak a *kultúrtörténetet*, a *néprajzot*, a *botanikát* és a *nyelvészetet* említi.

Ghillean Tholmle Prance angol botanikus és ökológus, az Angol Királyi Botanikus Kert (Kew Garden) egykori igazgatója 1991-ben úgy vélekedett, hogy a jövőbeni etnobotanikai kutatásokat az ökológiai gondolkodásmód fogja jellemezni, és egy-egy kérdés megismerése, probléma megoldása, illetve eredményes kutatása csak széles körű ismeretekkel felvértezett, több tudományterületet képviselő szakemberek összefogásával valósítható meg.

Kóczián Géza interdiszciplináris ismeretekkel felvértezett, 7 nyelven értő és beszélő etnobotanika és népi orvoslás kutató volt, aki otthonosan és nagy biztonsággal mozgott minden terepen. Ezt igazolják gyűjtései, feljegyzései, cikkei és tanulmányai. Kutatásai nem csak az ember és a növényvilág sokrétű kapcsolatára terjedtek ki, hanem az ember és környezete között kialakult kapcsolatok feltárása és megismerése hasonlóképpen érdekelte. Foglalkozott gyógy-, takarmány-, rost- és díszkerti növények lejegyzésével, az élelmiszernövények felhasználásával (az étel- és italkészítési receptek összegyűjtésével), a takarmányozás kérdéseivel, tájfajták neveinek megismerésével és dokumentálásával, a hallucinogén növények használatával, a gyógyító imák és ráolvasások szövegeinek lejegyzésével, a mágikus eljárások minél teljesebb megismerésével és hiteles dokumentálásával.

A népi növényismeret minden apró részlete érdekelte, mindenféle ismeret befogadására nyitott volt. Azon kevesek közé tartozott, akiknek népi orvoslási, etnobotanikai kutatásai a népi emberorvosláson kívül kiterjedtek az állatorvoslásra is. Idevágó gyűjtései, közölt adatai éppoly alaposak, részletesek, sokrétűek, mint azok, amelyek a humán gyógyászatra vonatkoznak.

Gondolatai, kutatásai időben és térben egyaránt széles sávot fognak át. Jól ismerte a megelőző évszázadok e témakörrel foglalkozó forrásmunkáit, így Méliusz Péter *Herbáriumát*, Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis-át*, vagy Sadler József *Magyarázat a „magyar plánták” szárított gyűjteményéhez* című munkáját. Egy-egy növény bemutatásakor gyakran utalt a régebbi korok szerzőire, azok adatait elemezte, értékelte, összehasonlította az általa lejegyzettekkel és megpróbált rámutatni az azok között kirajzolódó összefüggésekre.

A Kárpát-medence több megyéjében és néprajzi tájegységében végzett gyűjtéseket. Gyűjtött szűkebb hazájában, Somogy-megyében, továbbá a Vendvidéken, bükki és felvidéki falvakban, Máramarosban, a Kalotaszegi- és a Kászoni medencékben, valamint a Gyimes-völgyében. Etnobotanikai gyűjtéshelyeinek két legtávolabbi pontja, a Vendvidék és a Gyimesek közötti távolság mintegy 1000 km. Ennek megfelelően gyűjtésanyagai jó keresztmetszetet adnak a sajátos földrajzi és éghajlati viszonyainak köszönhetően változatos növénytakaróval rendelkező Kárpát-medence népeinek növényismeretéről. Gyűjtési helyein egyaránt megtalálhatók a löszhátak, homokhátak, mocsaras medencék, humuszban szegény erdei talajok, lombos- és tűlevelű erdők, karsztos hegyvidékek és különböző művelt területek. Az e helyeken összegyűjtött növényfajok éppen ezért a botanikusok számára is értékesek lehetnek.

Gyűjtéseinek hang- és írásos anyaggal, fotókkal, herbáriumokkal történő dokumentálása, feldolgozása, rendszerezése és tudományos értékelése példaértékű. Adatközléseit minden területen (botanika, néprajz, kultúrtörténet, szociológia, medicina, gyógyszerészet, hitvilág, táplálkozástudomány stb.) hitelesség és pontosság jellemzi.

A Kárpát-medencei magyarság és a vele együtt élő népek növényismeretének kutatásakor használt „mintavételezése” kiváló, hiszen adatközlői, beszélgetőtársai (ezek száma megközelíti a 200-at) között magyarok, magyar nyelvű székelyek és csángók,

horvátok, szlovének (vendek), cigányok, szlovákok, románok és ukránok voltak, akikkel szükség esetén anyanyelvükön társalgott.

Ha az adatközlők foglalkozásán keresztül vizsgáljuk meg a disszertációban rendezett, növények használatára vonatkozó tudásanyagot, akkor azt tapasztaljuk, hogy abban nem csak a természettel és a növényvilággal szorosabb kapcsolatban élő erdészek, földművesek és piaci kofák, gyógyítók ismereteivel találkozhatunk, hanem például háztartásbelieknek, bányászoknak, kovácsoknak, kereskedőknek, kőműveseknek és vasutasoknak a növények felhasználhatóságáról a mindennapi élet során szerzett tapasztalataival is.

A ténszerű adatközlés mellett nagy volt a népi orvoslási adatok tudományos értékelése iránti igénye is, részben ennek köszönhető adatainak jó dokumentáltsága. Etnobotanikai adatai éppúgy alkalmasak a gyógynövények hatását igazoló etnofarmakológiai vizsgálatok, mint a hiedelem és a nyelvészeti kutatások kiindulópontjának. Ezek mellett nagyszerű kiinduló forrásai lehetnek az összehasonlító etnobotanikai elemzéseknek, és felkelthetik az agrobotanika iránt érdeklődők figyelmét is. Hazánkban Ő alkalmazta először a gyógynövények gyógyszerhatástani besorolását (megj.: a nemzetközi szakirodalomban sem találkoztam hasonlóval!).

Kóczián Géza tudta és érzékelte, hogy a paraszti társadalom átalakulásával, a termelősövetkezetek létrejöttével eltűntek az önálló és önellátó parasztgazdaságok, aminek szinte törvényszerű következménye volt az ott termelt tájfajták számának csökkenése. Tapasztalta, hogy a népi növényismeret a közösségek idősebb tagjainak elhalálózásával a feledés homályába merül, emellett csökken a gyűjtögetett fajok száma és a „varietas”-ok használata is eltűnőben van. Felhívta a figyelmet arra, hogy az általános növényismeret megőrzésén és továbbadásán túl fontos feladatunk a helyi fajták, alakok megőrzése, esetleg génbankokban való elhelyezése, mert azok sokszor értékes genetikai tulajdonságokkal (például rezisztencia, termőképesség, értékesebb kémiai összetétel) rendelkeznek. Gyűjtéseiben mindvégig erre törekedett, ezt tekintette egyik legfontosabb feladatának.

Doktori értekezésében 452 növényfaj használatát összegezte és ismertette (legalább 1500 népi nevet adott közre), ebből 258 gyógy- és mérgező növényt hatástani besorolások alapján mutat be (ez a Kárpát-medencében gyakrabban használt fajok legalább 30-40%-át fedi le, és ezzel jól jellemzi népi gyógynövény - gyógyszerkincsünket). Emellett 44 gombát, 9 lisztet adó, kenyérfőzésre és kenyérfőzésénél használt fajt, 7 kenyérpótlásra és kásák készítésére alkalmas növényt, 41 termesztett és vad gyümölcsfajt, emellett számos dísnövényként honosított növényfajt is közöl.

Dr. Kóczián Géza etnobotanikai gyűjtéseiben, közleményeiben és tanulmányaiban található adatok egyaránt érdekesek lehetnek a *növénytan* és *növénygenetika**; az *etnobotanika*, az *orvostörténet* és az *orvostudomány*, *gyógyszerészet*, *gyógynövényismeret***; *etnofarmakológia****; *néprajz*****; *nyelvészet******; *kultúrtörténet******; és a táplálkozástudomány számára*****.

Kóczián Géza egyetemünkön, főiskoláinkon sohasem tanított, mégis iskolát teremtett. Oktatnia kellett volna, hiszen olyan óriási terepmunka tapasztalattal rendelkező népi növényismeret- és népi orvoslás kutató volt, aki az egyes jelenségeket környezetükből sohasem kiragadva, hanem összefüggéseikben vizsgálta.

Mindannyiunknak, akik nyitottak és érdeklődők vagyunk az etnobotanika és a népi orvoslás kutatása iránt, kötelességünk Kóczián Géza szellemében és tudományos igényességét követően tevékenykednünk, azért, hogy továbbvigyük mindazt, amit fiatalon, élete teljében hagyott reánk örökségül. Cikkei, tanulmányai és az akadémiai doktori értekezésnek is megfelelő egyetemi doktori értekezése nem csak a kezdő kutatóknak szolgálhat kitűnő és

nagyon biztos kiindulási forrásnak, hiszen azokból jócskán meríthetnek időt álló ismereteket a tapasztalt kutatók is.

Kóczián Géza doktori disszertációjában egy olyan Kárpát-medencei etnobotanikai monográfiát alkotott meg, melyre mindannyian büszkék lehetünk, és amely monográfia a világon bárhol nagyon komoly elismerésekre találta.

* ritka növényfajok előfordulási helyeinek lejegyzése, tájfajták leírása, géntartalékok megemlézése stb.

** népi gyógyszerformák és elkészítésük, betegségek és gyógyításuk

*** gyógynövények, állati eredetű orvosságok, gombák hatásainak vizsgálata

**** növények alkalmazásához kapcsolódó szokások, egyes népszokásokban használt növények szerepe

***** növények és növényi részek, betegségek, tünetek, növényi orvosságok nevei

***** egy-egy tájegység, falu, közösség szokásainak leírásához, monografikus feldolgozásához hasznosak lehetnek az általa közzétett adatok

***** táplálékként hasznosított növények, gombák, tartósítási módok, paraszti ételek, ínségeledek stb.

Felhasznált irodalom:

BABULKA PÉTER: *Az ember, a környezet, a hagyományok, a gyógyítás és a természetes anyagok kapcsolatait vizsgáló fontosabb (etno)tudományok vázlatos áttekintése.*

Komplementer Medicina 1:6-16, 2010.

KÓCZIÁN GÉZA (é.n.) *Népi gyógyászat.* Kézirat. p. 96.

KÓCZIÁN GÉZA: *Egyes Solanaceae-fajok pszichotomimetikumként való használata a népi gyógyászatban.* Communicationes de Historia Artis Medicinae, Supplementum 11-12: 155-160. 1979.

KÓCZIÁN GÉZA: *Etnobotanikai vizsgálatok Répáshután* Miskolci Hermann Ottó Múzeum Néprajzi kiadványai. XIII: 229-256. 1980.

KÓCZIÁN GÉZA: *A hagyományos parasztgazdálkodás természet, a gyűjtögető gazdálkodás vad növényfajainak etnobotanikai értékelése.* Doktori értekezés, Mosonmagyaróvár. 1985.

KÓCZIÁN GÉZA: *A népi fitoterápia néhány fontosabb gyógynövénye Dél-Somogyban,* Somogyi Honismereti Híradó. 1: 37-44. 1986.

KÓCZIÁN GÉZA: *Gyógyborok és pálinkával készített kivonatok a népi orvoslásban,* Gyógyszerészet 32: 303-308. 1988.

KÓCZIÁN GÉZA: *A taranyai cigányok gyógyító és mérgező növényei* Gyógyszerészet 32: 417-424. 1988.

KÓCZIÁN GÉZA: *A nadragulya (Atropa belladonna L.) babonás felhasználása Máramarosban,* Honismeret 18: 58-62. 1990.

KÓCZIÁN GÉZA: *Gyakran használt növények a magyar népi állatorvoslásban,* Gyógyszerészet 34, 6: 307-316. 1990

KÓCZIÁN GÉZA: *A népi orvoslás értékelési problémái,* Gyógyszerészet 35: 95-99. 1991.

KÓCZIÁN GÉZA: *Fontosabb teakeverékek a népi orvoslásban,* Gyógyszerészet 32: 299. 1991.

KÓCZIÁN GÉZA, GÁL MIKLÓS, SZABÓ LÁSZLÓ: *Máramarosi népi gyógyászati adatok,* Dunavölgyi Etnomedicina Konferencia, Szentendre. Kézirat. 1983

KÓCZIÁN GÉZA, PINTÉR ISTVÁN, GÁL MIKLÓS, SZABÓ ISTVÁN, SZABÓ LÁSZLÓ *Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből,* Botanikai Közlemények 63: 29-35. 1976.

KÓCZIÁN GÉZA, PINTÉR ISTVÁN, SZABÓ LÁSZLÓ: *Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához*, Gyógyszerészet 19: 226-230. 1975.

KÓCZIÁN GÉZA, SZABÓ ISTVÁN, SZABÓ LÁSZLÓ *Kalotaszegi népgyógyászati adatok*, Gyógyszerészet 21: 5-17. 1977.

KÓCZIÁN GÉZA, SZABÓ ISTVÁN, SZABÓ LÁSZLÓ: *Etnobotanikai adatok Kalotaszegről*, Botanikai Közlemények 64/1: 23-30. 1977.

KÓCZIÁN GÉZA, SZABÓ LÁSZLÓ GY.: *Nagyatád egy kertészgazdaságának leírása, agrobotanikai értékei és géntartalékai*, Agrártörténelmi Szemle 1-2: 181-197. 1978.

KÓCZIÁN GÉZA G., SZABÓ LÁSZLÓ GY. *A szlovákiai Áj és Falucska községek népeinek gyógynövényhasználata, etnobotanikai tudása (adatközlésandbuch d*